

*I Türkoloji Qurultay – 100**(əvvəlki qəzetimizin 9 və 11 dekabr 2025-ci il tarixli saylarında)*

Borozdin “Tatar mədəniyyəti sahəsində ən son elmi kəşflər” mövzusunda məruzə edir: “SSRİ-dəki türk xalqlarının tarixi tələləri hələ də kifayət qədər və tam şəkildə öyrənilməmişdir. Arxeoloji tədqiqatlara daha intensiv şəkildə cəlb olunan Volqaboyu yaşayan bulqarların zəngin və əhəmiyyətli mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra məsələlər tam həllini tapmamışdır. Bu sahədə tatar hakimiyyətinin dövrü daha darın tədqiq olunmuşdur; qədim yaşayış yeri olan Bilyar və Zmiyovda tatar hakimiyyəti dövrünədək hakimiyyətdə olmuş bulqar-türk mədəniyyətinə məxsus əşyalar (keramika nümunələri) aşkar edilmişdir.

Yeddi yüz ildən də çox əvvəl Orta Asıyanın dərinliklərindən Avropaya güclü axın etmiş monqollar SSRİ hüduqlarında böyük bir Şərq – tatar mədəniyyətini formalaşdırmışdı. İndi biz Monqol imperiyasının yaranmasını, Yaxın, Orta və Uzaq Şərqə təsirini və dünya tarixində nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etdiyini yaxşı bilirik. Çingizxanın yürüşləri Çinin dərinliklərindən başlayaraq geniş bir miqyasda Orta Asiyadan Rusiya düzənliklərinə və Qərbi Avropa sərhədlərinə kimi yayılmışdı. Bununla da bir çox zəngin ənənələri cəmləşdirən maraqlı və özünəməxsus bir mədəniyyət formalaşmışdır.

Oktyabr inqilabından sonrakı dövrdə professor Ballod tərəfindən Povoljyedə, Qızıl Ordanın keçmiş paytaxtlarında (Köhnə və Yeni Sarayda) aparılmış qazıntılar həmin dövrün çiçəklənmiş Şərq şəhərlərinə qismən də olsa, bərpə etməyə imkan vermişdir. Hər halda, burada hər hanst bir ibtidai vəhşilikdən danışılır.

Borozdin qeyd edir ki, rus mədəniyyətinə güclü təsir etmiş tatar mədəniyyətinə, öz növbəsində, yad olan mədəni təsirlər də hopmuşdu. Bunlar, gərçünür ki, özü ilə Asıyanın dərinliklərindən Uzaq Şərqə (Çin) götürülmüş təsirlərin danılmaz izləridir. Orta Asiyadan keçid ilə bir çox Türkünstan ünsürləri əldə edilmişdir. 1925-ci ildə Köhna Krım (Solhat) abidələrinin tədqiqatı ilə əlaqədar elmi ekspedisiya keçirilmişdir. XII əsrin II yarısı və XIV əsrdə Solhat böyük iqtisadi və mədəni mərkəz olmuşdur. Bura karvanlarla müxtəlif Şərq ölkələrindən məhsullar gətirilirdi, bir çox dildə danışılırdı, iri ticarət əməliyyatları həyata keçirilirdi və dövrün birja oyunları aparılırdı.

Qədim mənbələrə əsasən, yohərənmiş atla yalnız yarım günə qət edilməsi mümkün olan tatar şəhərləri həm Kiçik Asiya, həm Misir, Türkünstan, hətta uzaq Hindistanla da ticarət əlaqələri qurmuşlar. Solhat şəhəri iqtisadi durumu ilə yanaşı böyük mədəniyyət, o cümlədən təhsil və incəsənət mərkəzi olmuşdur. Şəhər boyu ustalıqla, bəzən xüsusi olaraq sənətkarların davət ilə inşa olunmuş çoxsaylı məscid, mədrəsə, türbə, saray yerləşir. Ekspedisiyamız külli miqdarda xüsusi maraq doğuran abidə aşkar etmişdir: xronoloji olaraq tətari qeyd olunmuş və maraq doğuran ornamentlərlə bəzədilmiş əzəmətli məzar daşları (70-dən çox). Diqqət çəkən məzar daşlarından biri 1309-cu ilə – indiyədək Krımda inşa edilmiş ən qədim tatar abidəsi sayılan Özbək məscidindən də əvvəlki dövrə aiddir.

Digər məzar daşlarının ornamentləri isə Misir və səlcuq türklərinin təsirindən xəbər verir. Külli miqdarda aşkarlanmış sikkələr qiymətli və olduqca əhəmiyyətlidir; əksəriyyəti XIV əsrin əvvəllərinə aid edilsə də, arasında XIII əsrin sonlarına aid olunanlar da var. Xaricdən gətirilmişlərlə yanaşı, köhnə Krımda döyülmüş sikkələr də tapılmışdır. * * *

Borozdina görə, SSRİ-də türk xalqlarının tarixi hələ də yetərinəcə araşdırılmayıb və mövcud tədqiqatlar bu sahəni tam əhatə etmir. Onun fikrincə, tatar dövrü əvvəlki bulqar-türk irsinin üzərində formalaşmış davamlı inkişafın bir mərhələsidir. Monqol yürüşləri nəticəsində meydana gəlmiş “tatar mədəniyyəti” Çindən Avropaya qədər uzanan geniş coğrafiyada formalaşaraq SSRİ ərazisində böyük Şərq – tatar sivilizasiyasını yaranmasına səbəb olmuşdur. Borozdin Monqol imperiyasının dünya tarixinə təsirini xüsusilə vurğulayır və bu mədəniyyəti Çin, Orta Asiya və Türkünstan elementlərini özündə birləşdirən geniş miqyaslı sintez kimi təqdim edir.

Oktyabr inqilabından sonra Ballod apardığı arxeoloji qazıntılarla Köhnə və Yeni Sarayın inkişaf etmiş Şərq şəhərləri olduğunu ortaya qoymuşdur. Arxeoloji təbəqələrdə “tatar vəhşiliyi”nə dair heç bir iz yoxdur; əksinə, şəhərsalma və memarlıq yüksək səviyyədə olmuşdur. XII–XIV əsrlərdə Solhat böyük iqtisadi və mədəni mərkəz kimi fəaliyyət göstərirdi: şəhərdə çoxdilli əhali yaşayıb, geniş ticarət əlaqələri qurulur, sənətkarların xüsusi davəti ilə mədrəsə, məscid, saray və türbələr kimi memarlıq nümunələri inşa edilirdi.

Borozdin qeyd edir ki, ekspedisiya nəticəsində 70-dən çox ornamentli və tarixləndirilmiş məzar daşı aşkar olunmuşdur. Onların ən qədimlərindən biri 1309-cu ilə aiddir və Özbək məscidindən də əvvəlki dövrə təsadüf edir. Tapıntıların ornamentləri Misir və Səlcuq təsirlərindən xəbər verir. Bundan başqa, çoxsaylı sikkələr üzə çıxarılmışdır; əsasən XIV əsrin əvvəllərinə aid olsa da, XIII əsrin sonlarına gedib çıxan nümunələr də mövcuddur. Sikkələrin müəyyən hissəsi yerli Krım zərbxanalarında döyülmüşdür.

Göründüyü kimi, **məruzənin əsas ideoloji xətti, çar dövrü və bəzi rus tarixşünaslığında formalaşmış “tatarların geri qalması və vəhşi xalq” obrazını dağıtmaqdır.** Arxeoloji məlumatlar, xüsusilə Saray və Solhat tapıntıları Qızıl Orda dövrünün ibtidai

deyil, yüksək inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətinə malik olduğunu sübut edir. Keramika nümunələri, memarlıq abidələri, ornamentli məzar daşları və sikkələr tatar mədəniyyətinin geniş əlaqələrini, sənətkarlığın və ticarətin gücünü göstərir. Beləliklə, tatar mədəniyyəti inkişaf etmiş, şəhərsalma ənənələri güclü, müxtəlif təsirləri özündə cəmləşdirən bir sivilizasiya kimi təqdim olunur; Qızıl Orda dövrü “qaranlıq əsr” deyil, əksinə, iqtisadi və mədəni çiçəklənmə mərhələsidir. Bu mədəniyyət həm bulqar irsini, həm monqol, Çin və Səlcuq sintezini, həm də ümumsərq təsirlərini özündə birləşdirir.

Lakin Borozdinin mövqeyi bəzi məqamlarda mübahisəlidir: o, “tatar mədəniyyəti” anlayışını, demək olar ki, tam şəkildə monqol təsiri ilə eyniləşdirməklə bulqar irsinin müstəqilliyini kölgədə qoyur. Həmçinin Borozdin məruzəsində sovet ideologiyasına uyğun olan “Qızıl Orda – inkişaf etmiş Şərq şəhərləri” tezisini bəzən həddindən artıq idealizə edir. Buna baxmayaraq, onun məruzəsi qurultayda türk xalqlarının tarixi üçün sovet akademik mühtində yeni elmi legitimlik yaranan əhəmiyyətli çıxışlardan biri idi.

Qubaydullin “Türk-tatar xalqlarında tarixi ədəbiyyatın inkişafı” mövzusunda məruzə edir. O, yalnız sovet türkləri tərəfindən yazılmış türk-tatar xalqlarının tarixinə dair və bir qədər Qərbi Avropadakı tarix elminin təsiri ilə yazılmış əsərlərə toxunur. Hətta XIX əsrdə Rusiyadakı türk tayfaları arasında Qərib mənbələrindən istifadə etməyən, əsər və memuarlarını keçmiş Şərq ənənələrini təqbid edərək yazan tarixçilərin olduğunu qeyd etməyi vacib bilir. Məsəl olaraq, Lətif Əfəndinin Qazis (Əziz) Qubaydullin “Şəki xanlığının tarixi”, Hüseyn Əmirxaninin “Bolqar və Kazan tarixi” və bir çox özbək əsərlərinin adlarını çəkir. Beləliklə, köhnə ərəb-fars ənənələrinin təsiri ilə yanaşı, rus və Avropa mənbələrindən, tarixi əsərlərdən istifadə etmiş Bakıxanov, Mərcani, Murad Məkki kimi tarixçilərin adlarını xüsusi vurğulayır.

Qubaydullin qeyd edir ki, Avropa və rus tarixçilərinin təsiri ilə Rusiyadakı türklər tərəfindən tarix əsərlərinin yazılması onların dirçəlişi ilə əlaqədar olmuşdur, bu, ilk növbədə, kapitalizmin inkişaf etdiyi və milli burjuazıyanın hakim olduğu türk tayfaları arasında başlanmışdı. Volqaboyu yaşayan tatarlar bu qəbildən olan xalqlar ki, qədim ticarət yolu və rusların vasitəsilə erkən Avropa mədəniyyəti ilə tanış olmuşdular. Bu baxımdan, XIX əsrin əvvəllərində meydana çıxmış ilk tarixçi tatar İbrahim Xəlfın 1822-ci ildə “Çingizxanın və Topal Teymurun həyatı” adlı imzasız tarixi hekayətlər toplusunu nəşr etdirmişdir. O, həmin toplusu olduqca maraqlı bir Müqəddimə yazmış, məhvolmağa doğru gedən tarixi əlyazmaları və xalq ədəbiyyatı nümunələrini əlavə etməklə tatar xalqına çağırış etmişdir. Bu səpkidə, 1824-cü ilin əvvəllərində məşhur şərqşünas, professor Frenin elmi rəhbərliyi ilə Əbdülgəzi Bahadur Xanın “Türklərin nəsil-şəcərəsi” adlı əsəri nəşr olunmuşdur.

Qubaydullin məruzəsində davam edir: “*Bələliklə, biz təqribən 1860-cı illərə qədər tatar dünyasının tarixi məfkurəsində bir durğunluq olduğunu anlarıyır. Fəqət 1840-cı illərdə Rusiyadakı türklər arasında digər məşhur insan – fars və rus dillərində Zaqafqaziya tarixinə dair “Gülüstan-ı lərm” adlı əsərin müəllifi Abbasqulu Ağa Bakıxanov yaşayıb-yaratmışdır. “Gülüstan-ı lərm”in müəllifi digər türk tarixçiləri ilə, məsələn, tatar Mərcani ilə müqayisədə tam bir avropalıdır; onun düşüncə tərzı bizə rus və Avropa tarixçilərinə xatırladır.*”

O, məruzəsində Kazanda şərqşünas Dorn tərəfindən müxtəlif Şərq dillərində, o cümlədən türk-tatar dilində nəşr olunmuş kitabların tərtib edilmiş siyahısı barədə məlumat verir: “O dövrdə “Qurani-Kərim”in, şablon şəkildə dua və təlsim kitablarının daha çox nəşr edildiyi aydın olur. Həmin siyahıda az-çox elmi mahiyyət daşıyan, orijinal əsərlər məhəddə saydılır”.

Qubaydullin qeyd edir ki, Qərbi Avropa tarixi biza bütün xalqların belə anlarda kökə qayıdış, dirçəliş marağının daha da artdığını göstərir. Ş.Mərcaninin təmsalında belə bir hadisənin Volqaboyu tatarlarının həyatında baş verdiyini görürük. Mərcani müsəlman dünyasında islahatçı və ilahiyyatçı kimi tanınsa da, tarix nəzəriyyəsi, islam tarixi, Orta Asiya, xüsusən Qərbi Avropa türk-tatarlarının tarixi sahəsində az əmək sərf etməmişdir. Qeyd edim ki, Mərcani yaşayıb-yaratdığı dövrdə daha bir tatar maarifçisi, dünyəvi insan, ensiklopedist və pedaqoq Qəyyum Nəsiri müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Onun ən mühüm və geniş tədqiqat əsəri “Vəfayətül-əslaf” hələ nəşr olunmasa da, rus elm dünyası onu kifayət qədər yüksək qiymətləndirmişdir. Mərcani öz möhtəşəm əsərlərini yazarkən tatar maarifçisi, ensiklopedist və pedaqoq Qəyyum Nəsiri ona kömək etmişdir.

Daha sonra o, məruzəsində Nəsiri haqqında məlumat verir: “O, xitiasca tarixçi

deyildi; dilçi və etnoqraf idi, lakin ensiklopedist kimi hərdən tarixi mövzularda da yazırdı. Volqaboyu tatarların tarixini yazarkən ən böyük xidməti həmin xalqın tarixini sistematik, yaxud ayrı-ayrı monoqrafik əsərlər ilə deyil, tarixi sənəd və faktlar toplanmasında olmuşdur. Birincisi, bu cür materialları o, hər il tatar dilində nəşr etdirdiyi masaüstü təqvimlərə yerləşdirdi. Həmçinin tatar xalq mahnılarını, məişət əşyalarının (məsələn, geyim, baş örtüyü və s.) tarixinə dair yazıları və ən əsası, rəğbət bəsləmədiyi Mərcaniyə qarşı yazdığı tənqidi məqalələri dərc edirdi”.

Qubaydullin qeyd edir ki, təkcə Qaspiralı 1881-ci ildə yazdığı “Rus müsəlmanlığı haqqında” adlı publisistik əsərində aydın

Qubaydullin məruzəsində həmin dövrdə (1912-ci il) tarixçi Zəki Validinin, kifayət qədər ciddi əsər olan, “Türklərin və tatarların tarixi” adlı ilk kitabının nəşri barədə danışır: “*Bu kitab nəinki Rusiyanın, dünya alimlərinin dərhal diqqətini çəkmişdi. Validinin əsəri nəzərəcarpacaq dərəcədə tatar tarixinə dair yazılıb. Bu baxımdan o, türk-tatar tarixini mərhələlərə böltür:*

- *Qədim dövr türkləri;*
- *Türklər və islam;*
- *Hakimiyyət və ya monqol hakimiyyəti altında xanlıqlar;*
- *Qızıl Orda;*
- *Tatar istilasından sonra bulqarlar;*
- *Kazan xanlığı*

I cild bitir. II cild isə nəşr olunmamışdır”.

O, həmçinin I Dünya müharibəsindən sonra İbn Bəttutun “Dəşti Qıpçaq sayahəti” əsərinin tatar dilinə tərcüməsini çap etdirmək mümkün olduğunu da iştirakçıların diqqətinə çatdırır və ardıcıl şəkildə tarixçilərin işinə dair fikir bildirir: “Tarixçilər üçün yeni meydan açılmışdı – təkcə tatarlar deyil, digər türk xalqları da kökə qayıdış sualı ilə üz-üzə qaldıqları üçün öz tarixlərini öyrənməli idilər. Bu ehtiyacdən doğan tarixi ekskurs və ya sırf tarixi mövzularda məqalələr özbək, Azərbaycan, Krım qəzetlərinin səhifələrində yer almışdı. Əminliklə demək olar ki, Arslan Kriçinskinin “Ucqarlarda rus siyasətinin tarixinə dair materiallar” və Dutovun Orenburq vilayətində hakimiyyəti dövründə Tuyq qardaşları tərəfindən yazılmış “Türk-tatar tarixi” adlı əsərlər istisna olmaqla, sanballı tarixi əsər çap olunmamışdı.

İlk olaraq Azərbaycan türklərinin əsərləri üzərində dayanacağıq. Çar hakimiyyətinin istilası, dini fanatizm və öz xalqını əzməkdən başqa heç nə bilməyən ruslaşma, ya da bəyzadəlik tarix elmini Bakıxanov, Lətif Əfəndi və b. istisna olmaqla, inkişafdan kənar qoymuşdu. Kazan Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin professoru, böyük alim Mirzə Kazımbəy türk dilinin elmi qrammatikasını yazmış və tarixçi Əhməd Rızanın “Yeddi planet” adlı kitabını çap etdirmiş olsa da, əməyi sayəsində vətəni Azərbaycanda hörmət və dəstək görməmişdir. O vətəninə və xalqını tərk etməyə məcbur olmuşdur. Lakin Azərbaycancaı sovet çevrilişi “tatar” və “müsəlman” adlanan xalq öz “türk” adını almaqla tarixi ədəbiyyatın inkişafına təkan verdi”.

Qubaydullin məruzəsində Rəşid İsmayilovun gördüyü işlər barədə də məlumat verir: “1923-cü ildə Rəşid İsmayilov tərəfindən “Azərbaycan tarixi” kitabı nəşr olunmuşdu. Əsər bu diyarın tarixində ilk cəhd olduğu üçün gözəçarpan qüsurları var. Belə ki, indiyədək bu respublikanın tarixinə dair nə türk, nə də rus dilində əsər var. Tarixi hadisələrə materialist yanaşma və müəyyən ideoloji meyllilik İsmayilovun əsərlərinin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Əsərdə Azərbaycan tarixi siyasi və xronoloji prinsiplərə görə mərhələlərə bölünür:

1. Ən qədim dövr
 2. Ərəb xilafəti dövrü
 3. Monqol-türklərin Azərbaycana basqını
 4. Şirvanşahlar dövi
 5. Osmanlı türklərin dövrü
 6. İran hakimiyyəti dövrü (Səfəvilər)
 7. Nədirin işğalı
 8. Ağa Məhəmməd şah Qacarın hakimiyyəti dövrü
 9. Azərbaycan xanlıqlarının hakimiyyəti dövrü
 10. Çar Rusiyasının hücumu
 11. II Yekaterinanın Azərbaycanda zəfəri
 12. I Pavel dövründə Qafqazın vəziyyəti
 13. I Aleksandr dövründə ölkənin vəziyyəti
 14. Gəncə, Qarabağ, Şirvan və Bakı xanlıqların süqutu
 15. Zaqafqaziyaada müstəqilliyin elan olunması
 16. Azərbaycan Respublikası
- Həm ideoloji, həm də elmi baxımdan müəyyən çatışmazlıqların olmasına baxmayaraq, bu kitabın mühüm bir üstünlüyü var: türk-tatar dünyasında heç bir tarixçi son dövrü əks etdirməmişdir. Hətta tatar tarixçilərinin əksəriyyəti öz tarixlərini xanlıqların süqutuna qədər olan dövrə kimi qeyd etmişlər”.

Qubaydullin G.Vaməberinin “Buxara tarixi” adlı əsərinin özbək dilinə tərcüməsini, V.V.Bartoldun “Türkünstan monqol istilası dövründə”, Tımışbayevin “Qırğız-qazax xalqlarının tarixinə dair materiallar”, Krım tarixçisi Osman Akçurinin “Krım tatar damğaları”, Əbdürrəhman Sədinin “Dil, ədəbiyyat və yazı”, Riza-Qazi Əbdürrəhman Faxraddunovun “Başqırların tarixi”, “Çuvaşların mənşəyi” və s. əsərlərin, eləcə də tatar tarixinin öyrənilməsində Camal Vəlid, Qalimcan İbrahimov, Asim Mənsurov, Salah Ataqulov, Fəti Seyfi, Əli Rəhim, Seyid Zahidov və başqa xadimlərin adlarını çəkir. * * *

Qubaydullin Sovet İttifaqındakı türklər tərəfindən yazılmış tarixi əsərləri və Qərbi Avropa təsiri altında meydana gəlmiş tədqiqatlar barədə qənaətlərini muzuza edir. O, qeyd edir ki, XIX əsrdə bir çox türk tarixçiləri Şərq ənənəsinə bağlı olduqları üçün, əsasən, ərəb-fars tarixi yazı üslubunu təqbid

edir, Qərb elmi metodlarına üstünlük vermirlər. Bu göstərici türk-tatar tarixçiliyinin Avropa metodologiyasından çox gee xəbər tutmalarını göstərir. “Çingizxanın və Topal Teymurun həyatı” adlı imzasız tarixi hekayətlər toplusu, professor Frenin elmi rəhbərliyi ilə Əbdülgəzi Bahadur Xanın “Türklərin nəsil ağacı” adlı əsəri nəşr olunmuşdur.

Deyilənlərə əsasən, tatar dünyasının tarixi məfkurəsində bir durğunluq olduğunu görürük. Qubaydullin Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mərcaninin tarixşünaslıqda dirçəliş yaratdıqlarını qeyd edir; Bakıxanovu digər türk tarixçiləri ilə müqayisədə “tam avropalı” düşüncə tərzinə malik şəxsiyyət adlandırıb və səbəb olaraq rus və Avropa tarixçiləri ilə eyni intellektual mühitdən təsirləndiyini göstərir.

Qubaydullin Şihabəddin Mərcaninin tarix nəzəriyyəsinə, islam tarixinə, Orta Asiya və Volqaboyu türk-tatarlarının tarixinə böyük töhfələr verdiyini deyir, Nəsirini “fakt toplayan, sənəd yaranan”, Mərcanini isə “tarixi konsepsiya quran” şəxs adlandırır.

Qubaydullinin Qaspiralının “Rus müsəlmanlığı haqqında” əsəri barədə fikirləri tarixi konsepsiya formalaşdırır: Kulikovo döyüşü “tarixi döntüş nöqtəsi”dir; türk-tatar tayfalarının Rusiya hakimiyyətinə keçməsi tarixi zərurətdir; Rusiya imperiyasının genişlənməsi qaçılmaz prosedir. Ancaq bu təqdimat mətninin alt qatında sovet dövrünə uyğun Rusiya ilə integrasiyanın obyektivliyi” fikri hiss olunur.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində türkologıyanın və tarixçiliyin ideoloji cəhətdən boğulduğu bir mühitdə türk-tatar tarixçiliyi Avropa elmi metoduna 3 mərhələdə yaxınlaşdığını müşahidə edirik: Ənənəvi ərəb-fars üslubu – memarlıq ənənəsi (Lətif Əfəndi, Əmirxani); maarifçi-əlmi dövr (1820–1860); Xəlfın, Əbdülgəzi Bahadur xan mətnlərinin elmi nəşri. Bu mərhələlərə əsasən sistemləşdirsək:

- Modern tarixçilik (1860-dan sonra);
- Bakıxanov – Avropa metodologiyası;
 - Mərcani – tarix nəzəriyyəsi;
 - Nəsiri – mənbə və istinad bazası;
 - Qaspiralı – siyasi tarix konsepsiyası;
 - Faxrəddinov, Əhmərov – arxeologiya-etnoqrafiya.

1905-ci il inqilabından sonra nisbətən azad ictimai mühit yaranmışdır. Bu dövrdə mədrəsələrdə modern dərslilər tətbq olunur, tarix artıq yalnız faktların öyrəldiyi fənn deyil, fəlsəfi-metodoloji mövzuya çevrilmişdir. Bu baxımdan, Akçurinin “Tarix və elm” əsəri milli-ideoloji mühitdə döntüş yaratmışdır. Bu, türk-tatar ziyalıların öz keçmişini sistemləşdirməyə başlaması üçün təkan idi.

Kazan bölgəsində bulqar tarixinə xüsusi maraq yaranmışdır. Aynüddin Əhmərovun əsas hədəfi “çuvaşizm nəzəriyyəsinə təkzib etmək idi. Bu mübarizədə tatarların tarixi legitimliyinin qorunması etnogenez mübahisələrlə elmi cavab vermək məqsədi daşıyır. İnqilabdan sonra başqırd tarixinin öyrənilməsi də yeni bir istiqamət almışdı və Məmir Hədinin kitabı bu sahədə nümunə olmuşdu. Bütün bunlar göstərir ki, imperiya çərçivəsində assimilyasiyaya uğrayan etnoslar öz tarixlərini yenidən yazmağa başlamışlar. “Biz kimik: türk, yoxsa tatar?” – kimlik böhranı o dövrün ən mühüm ideoloji debatıdır. Kimlik müzakirəsi tarixi yaddaşa yönləndirən əsas faktorlardan biridir...

Türk-tatar xalqlarının tarixi tədris fənninə çevrilmişdi və türk-tatar tarixinə dair dərslilər nəşr olunmağa başlamışdır. Bu baxımdan, dərslik tərtibçiləri qarşısında 2 iş vardı: əsas sistemli bir tarix yazmaq və dağınıq faktik materialları toplamaq. Lakin əksəriyyətin Avropa təhsilli və Qərb metodologiyasından xəbərsiz olması səbəbindən problemlər yaranmışdı. Nəticə etibarilə, tatar tarixçiliyi başlanğıcda passioner, ideoloji və bəzən zəif sistemləşdirilmiş xarakter almışdı. Əbdülbəri Battalovun 1909-cu ildə nəşr olunan ilk geniş “Tatarların tarixi” bu sahədə cəsarətli addım idi. Battalovun yazdığı tarix xəzərlərə bəşlایr – bu, Mərcani təsəminin davamıdır: Privoljy bulqarları → Qızıl Orda → Kazan → Noqay → Həştərxan xətti izlənilir; II nəşrdə hunlar, uyğurlar barədə əlavə materiallar daxil etmişdir. Artıq bu əsər təkcə regional deyil, ümumtürk tarixi kontekstinə özündə birləşdirən ilk nümunələrdən biridir.

Zəki Vəlid Toğanın da 1912-ci ildə nəşr olunan “Türklərin və tatarların tarixi” adlı əsəri dünya elmində rezonans yaratmışdır. Strukturu sağlamdır: qədim türklər, türklər və islam, Monqol dövrü, Qızıl Orda, bulqarlar, Kazan xanlığı. İbn Bəttutənin “Dəsti Qıpçaq” əsərinin tərcüməsi tatar tarixçilərinə orta əsr mənbələri, eləcə də etnos, adət, idarəetmə haqqında orijinal təsvir verə bilmişdi. Bununla yanaşı, digər türk xalqlarında da “tarixə qayıdış” hərəkatı başlamışdı; Azərbaycan, özbək, Krım mətbuatında tarixi mövzulu yazılar çoxalmışdı.

Bütün türk xalqları kimlik böhranını aradan qaldırmaq üçün tarixə müraciət edir. 1923-cü ildə Rəşid İsmayilovun “Azərbaycan tarixi” kitabı bu sahədə olduğuna və mənbə çatışmazlığına görə qüsurlu olsa da, çox mühüm üstünlükləri var. Məsələn, Çar dövründən başlamış 1918-ci il müstəqilliyinə kimi – Azərbaycanın ən yeni dövrünün tarixini də yazmışdır. Tətar tarixçiləri isə tarixi adətən xanlıqların süqutu ilə bitirirlər.

Bu məruzədə adları çəkilənlər türk tarixşünaslığının təməlini qoyanlardır: Bartold, Vaməri, Tımışbayev, Akçurin, Əbdürrəhman Sədi, Faxraddunov, Validov, Qalimcan İbrahimov və b. 1905–1930-cu illər türk-tatar tarixşünaslığının doğuluş dövrüdür. Bu dövrdə milli kimlik xətarışı, mədrəsə islahatı, ilk sistemli tarix kitabları, Qərb metodologiyasına keçid, periodizasiya cəhdləri paralel şəkildə formalaşmışdır.

Nadir MƏMMƏDLİ, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, filologiya elmləri doktoru, professor